

ANYÁK ÖSZERVEZŐDÉSE EGY AGGLOMERÁCIÓS TELEPÜLÉSEN – EGY „MAMAKLUB” TÖRTÉNETE

GYORGYOVICHNÉ KOLTAY ELVIRA¹

Absztrakt

Az informális közösségi önszerveződés a civil társadalom egyik alappillére, különösen olyan társadalmi csoportok körében, mint az anyák, akik közös élettapasztalattal rendelkeznek. Jelen tanulmány egy budapesti agglomerációs településen működő, vallási alapú közösség – a „Mamaklub” – tizenhat éves történetét vizsgálja. Az esettanulmány célja feltárni, hogy miként jön létre, fejlődik és alkalmazkodik egy informális, vallásos közösség a változó társadalmi környezethez. A kvalitatív vizsgálat három mélyinterjún, valamint informális beszámolókon alapul. Az elemzés során egyrészt kiemelt szerepet kapnak a közösségformáló és -megtartó mechanizmusok, a vallási keretezés, valamint a közösségi struktúrák és részvételi mintázatok alakulása, másrészt a társadalmi tőke és a közösségi dinamika értelmezése is. Az eredmények azt mutatják, hogy a közösség rugalmassága, a generációs differenciálódásra adott szervezeti válaszai, valamint a digitális infrastruktúra beépítése kulcsfontosságú tényezők a hosszú távú fennmaradásban. A Mamaklub példája azt szemlélteti, hogyan válhat egy vallásos gyökerű informális csoport jelentős helyi társadalomszervező erővé egy urbanizálódó agglomerációs térségben.

Kulcsszavak: informális közösség, társadalmi tőke, anyaság, vallási szocializáció, agglomeráció, női önszerveződés, közösségi dinamika

Mothers' informal community organisation in a suburban settlement – The story of a „Mum club”

Elvira Koltay – Gyorgyovich

Abstract

Informal community self-organisation is a cornerstone of civil society, especially among social groups with shared life experiences, such as mothers. This article presents a case study of a faith-based mothers' group—the “Mama Club,” which has been active for over sixteen years in a small town in the suburb of Budapest.

¹ Gyorgyovichné Koltay Elvira (Ph.D.) szociológus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem korábbi óráadó tanára.

The aim of the study is to explore how an informal, religiously inspired community emerges, develops, and adapts to changing social conditions.

The analysis is based on three in-depth interviews and several informal narratives and focuses on the mechanisms of community formation and cohesion, the role of religious frameworks, and the development of organisational structures and participation patterns. The results show that community adaptability, its responses to generational differentiation, and the integration of digital infrastructure are key to its long-term sustainability. The Mamaklub is an example of how an informal, faith-based group can become a significant agent in the local social organisation of a rapidly urbanising town in the suburban context.

Keywords: informal community, social capital, motherhood, religious socialisation, suburbanisation, women's self-organisation, community dynamics

BEVEZETÉS

Az informális önszerveződés a civil társadalom egyik alapvető építőköve. Lehetőséget teremt az egyéni érdekeken túlmutató közös célok megvalósítására, a társadalmi részvétel gyakorlására, ugyanígy a demokratikus értékek hétköznapi szinten történő megtapasztalására. A társadalmi önszerveződés jelensége mögött rendszerint valamilyen közös szükséglet, érték vagy élethelyzet húzódik meg, amely a részvételre motiválja az egyéneket, lehetőséget teremtve a közösségi keretek kialakítására. Míg egyes kezdeményezések idővel formális szervezeti struktúrává fejlődnek, mások tudatosan megmaradnak informális közösségként, igazodva az általuk ellátott funkciókhoz és a tagjaik igényeihez.

A közösségek kialakulását előidéző és fenntartó tényezők rendkívül sokfélék lehetnek: ilyenek például a földrajzi közelség, a hasonló életszakaszban való jelenlét, a társadalmi-gazdasági státusz hasonlósága, valamint a közös élethelyzetből fakadó problémák és kihívások. E tényezők azonban önmagukban nem elegendőek a tartós közösségi kohézió kialakulásához; szükséges egy mélyebb értékrendi vagy tapasztalati összekötő elem is, amely a laza kapcsolódásokat valódi közösségi hálózattá szervezi.

Jelen esettanulmány egy budapesti agglomerációs település helyi egyházi közösségén belül létrejött informális közösség – a közösség által használt néven „Mamaklub”² – kialakulását,

² A közösség elnevezései a közösség történetek során módosultak. A jobb megértés érdekében jegyzem meg itt, hogy a kezdeti időszakban „Baba-Mama klub” néven megszületett közösségre, - praktikus rövidítésként-, a „Mamaklub” elnevezést is használták a tagok, a két elnevezés ugyanazt a csoportosulást jelentette. A kezdeti

fejlődési szakaszait, működésének szervezeti és szimbolikus dinamikáit, valamint a tágabb társadalmi környezetre gyakorolt hatásait mutatja be. Az esettanulmány célja, hogy feltárja, milyen közösségformáló és -megtartó mechanizmusok érvényesülnek egy olyan alulról jövő, vallási alapokra épülő női közösség működésében, amely több mint másfél évtizede aktív szereplője a helyi társadalom életének.

A tanulmány kvalitatív kutatáson alapul: három interjú készült a közösség meghatározó tagjaival – köztük két vezetővel –, valamint további 21 résztvevő informális beszámolója is beépült az elemzésbe. A bemutatott tapasztalatok és példák révén a dolgozat nem csupán a közösség belső működését kívánja feltárni, hanem az anyák, mint speciális társadalmi csoport önszerveződésének, a csoport vallási és társadalmi aspektusainak jobb megértéséhez is hozzájárul.

A „MAMAKLUB” LÉTREJÖTTÉNEK TÖRTÉNETE

Háttértényezők, az informálisan szerveződő, egyházi keretű közösség indulása

A vizsgált informális közösség egy budapesti agglomerációban fekvő, mintegy 8500 fős kisvárosban működik. E település a 2000-es évektől kezdődően a fővárosból kiköltöző fiatal családok egyik preferált célpontjává vált, melynek hátterében elsősorban a főváros közelsége és a vidéki jellegű életmód vonzereje áll. A település népessége folyamatosan növekszik, különösen a gyermekkorú lakosság aránya kimagasló. Az önkormányzati és magánfenntartású gyermekintézmények – köztük egy önkormányzati és több magánbölcsőde, négy önkormányzati óvodai épület, egy egyházi fenntartású és több magán óvoda, valamint három általános iskola – kapacitása állandó kihívás elé néz, a férőhelyhiány a település egyik krónikus problémája.

A lakosság összetétele rendkívül heterogén: az eredetileg is több nemzetiség által lakott településhez az elmúlt évtizedekben jelentős számú, főként kisgyermekes, többnyire magasabban iskolázott család csatlakozott, akik Budapest belvárosának elhagyása után kerestek élhetőbb lakókörnyezetet. Az informális beszélgetésekből kiderül, hogy e családoknál gyakori mintázat, hogy a szülők legalább egyike vidéki származású. A tanulmányi- és

időszakra vonatkozóan magam is így használom a kifejezéseket, hiszen akkoriban ez a csoportosulás jelentette a közösség egészét. Mára azonban a két fogalom külön vált: a „Mamaklub” elnevezés ma már egy tágabb közösségi szerveződés több alcsoporttal, amelyen belül a „Baba-Mama” alkalmak továbbra is a kisgyerekek otthon lévő édesanyák délelőtti időpontban találkozó csoportját jelöli.

karrierlehetőségek miatt előbb Budapestre költöztek, de a gyermekvállalást követően olyan lakóhelyet kerestek, amely ötvözi a vidéki életforma és a város közelségének előnyeit, és a budapesti agglomeráció számukra ezt a kompromisszumot kínálta.

A vizsgált kisváros közösségi élete – a helyi társadalom méretéhez képest – rendkívül aktív. Számos formális civil szerveződés és informális közösség működik nemzetiségi, vallási, szabadidős és lakóövezeti alapon. Kiemelkedő szerepe van a helyi katolikus egyházközségnek, amely három plébániát foglal magában: kettő a településen, egy pedig a szomszédos faluban működik, ám mindhárom híveit ugyanaz a plébános szolgálja. E szervezeti egység lehetővé teszi az átjárást a közösségek és a templomi alkalmak között, ami erősíti a vallási kapcsolódások hálózatát.

A plébániai életet különböző, kisebb közösségek tagolják: működnek nyugdíjasklubok, gyermek- és ifjúsági közösségek (cserkészcsapatok, a Budapest-központú Regnum Marianum Katolikus Község helyi csoportjai, ministráns csoportok, hittanfoglalkozások), karitatív szervezések (például Karitás), imacsoportok, valamint három férfikör is, Zöldy Pál úgynevezett Férfisátor mozgalma alapján. Az ének- és zenekarok is fontos szerepet játszanak a közösségi életben.

A Mamaklub – e vallási gyökerű közösségi struktúra egyik ága – jelenleg körülbelül 100 édesanyát fog össze a településről és annak közvetlen vonzáskörzetéből. Ezzel közvetetten mintegy 100 család és több száz családtag életére gyakorol hatást, elsősorban informális, támogató közösségi keretként. Az alábbiakban ennek a csoportnak a történetét, működését és fejlődési dinamikáját mutatom be, külön figyelemmel az önszerveződés formáira, a vallási keretezés szerepére és a közösségi kohéziót fenntartó mechanizmusokra.

A közösség megalakulása és történetének első szakasza

A Mamaklub több mint tizenhat évvel ezelőtt alakult meg, néhány kisgyermekes, helyi édesanya kezdeményezésére, akkor még „Baba-Mama klub” néven, akik rendszeres találkozókat kezdtek szervezni a helyi római katolikus plébánián. A közösség kifejezetten vallási alapon jött létre: a csatlakozási lehetőséget a plébániai hirdetések útján tették közzé, a szerveződés elsődleges céljai között pedig a közös ima, a tapasztalatok megosztása és a kölcsönös támogatás álltak.

A kölcsönös segítségnyújtás gyakorlati példája már a kezdeti időszakban megjelent a „komatál” intézményében: a tagok több héten át felváltva főznek és szállítanak ételt a frissen

szült édesanyák számára. Ez a gyakorlat nem pusztán praktikus támogatást jelentett, hanem erősítette az összetartozás-élményt is.

Az egyik interjúalanyom a megalakulás időszakában költözött a településre, és harmadik gyermekét várva keresett olyan helyet, ahol bölcsődés korú gyermekei kortársakkal találkozhatnak. A plébánián értesült a „Baba-Mama klub” létezéséről, és – saját elmondása szerint – kezdetben bizonytalanul érdeklődött a csatlakozás lehetőségéről, különösen amiatt, hogy két kisgyermekkel jelentkezett volna. Meglepetésére az akkori közösségvezető nyitottan és bátorítón fogadta megkeresését, és hamar kiderült számára, hogy a két, majd három gyermekkel történő részvétel egyáltalán nem számít rendhagyónak, több anyának már négy-öt gyermeke is volt. Ez az országos viszonylathoz képest magas gyermekszám azóta is markáns jellemzője a közösségnek, az általam megkérdezett 21 édesanya közül 15-nek legalább négy gyermeke van.

Interjúalanyom ugyancsak meglepve tapasztalta azt is, hogy – előzetes várakozásaival ellentétben – a közösségi alkalmak fókuszában nem a gyermekprogramok álltak, hanem kifejezetten az édesanyák személyes, lelki és életvezetési támogatása. A találkozások célja az volt, hogy az édesanyák önmaguk számára is teret kapjanak a feltöltődésre, a lelki elmélyülésre, valamint a családi élet kihívásainak közös megbeszélésére, miközben természetesen a gyermekek jelenléte magától értetődő volt. Meghatónak és tanulságosnak élte meg az első időszakot, amelyben – elmondása szerint – sokat tanult a nála tapasztaltabb tagoktól a háztartásvezetés, a gyermeknevelés, a házastársi kapcsolat ápolása és a saját testi-lelki jóllétének területén.

A közösség tevékenysége a kezdetektől fogva erőteljes hitbeli keretezéssel zajlott, amely minden témát átítatott. A közös vallási meggyőződés, elsősorban a katolikus hit, stabil alapot teremtett a közösségi kapcsolatokhoz, és irányítúként szolgált a családi hivatás megélésében. A tagok a hit dimenziójában is példát tudtak nyújtani egymásnak: miként lehet az anyaságot és a családanyai szerepet Istenhez rendelten, hivatásszerűen megélni.

Mindhárom interjúalany egyöntetűen kiemelte, hogy ez a hitbeli közösségvállalás az a szilárd alap, amelyből a „Baba-Mama” klubból kinőtt, ma már Mamaklubnak nevezett közösség egész működése következik. Ahogy egyikük megfogalmazta: „E nélkül lehetünk egy sima könyvklub is.”

A közösségi részvétel dinamikája a kezdeti időszakban

Annak ellenére, hogy a Mamaklub elsősorban az édesanyák személyes és lelki támogatását tűzte ki célul, a közösségi részvétel intenzitását már a kezdetektől fogva erősen befolyásolta a kisgyermek életkora, állapota és igény szintje. A közösség működését sajátos dinamika jellemzi, amelyben természetesnek tekinthető, hogy az anyák részvételi lehetőségei időben és intenzitásban rugalmasan alakulnak gyermekeik aktuális élethelyzetéhez igazodva. Ennek következtében a találkozók rendszeres látogatása gyakran nehézséget jelentett.

E változó részvételi mintázatok következményeként kialakult egy differenciált kapcsolódási rendszer: voltak olyan tagok, akik csak alkalmanként tudtak részt venni az összejöveteleken, majd gyermekük iskoláskorba lépésével fokozatosan el is távolodtak a közösségtől. Ugyanakkor az interjúk tanúsága szerint viszonylag hamar kialakult egy stabil, elkötelezett magcsoport, amelyet közös élmények, közös megküzdési helyzetek és lelki gyakorlatok kovácsoltak össze.

Különösen meghatározó közösségi élményt jelentett például az egyik tag várandóssága alatt kialakult súlyos betegsége, amely a magzat életét is veszélyeztette. A közösség tagjai ekkor külön imaalkalmakat szerveztek, illetve otthonaikban is rendszeresen imádkoztak az érintett édesanyáért és születendő gyermekéért. A pozitív kimenetel, a gyógyulás, kollektív megerősítő élménnyé vált, amely erősítette a tagok közötti bizalmat és spirituális szolidaritást. Emellett többen a közösség magjából részt vettek egy elmélyült önismereti és lelki fejlődést célzó programban is: az „Életünk nyolc szakaszának gyógyítása” elnevezésű, kifejezetten elköteleződést igénylő foglalkozássorozaton. E közös lelki munka ugyancsak tovább mélyítette az összetartozás élményét a résztvevők között, és segítette a közösség spirituális megalapozottságát.

A közösség nyitott, rugalmas működését azonban nemcsak az erősségek, hanem bizonyos strukturális gyengeségek is jellemezték. Az egyik interjúalany megfogalmazásában: „mindenki annyit tett bele és annyit vett ki belőle, amennyit akart.”

Ez a laza, egyéni igényeken és lehetőségeken alapuló modell ugyan megengedő és befogadó volt, de a közösség szervezésében aktív szerepet vállalók számára idővel terhet jelentett. A vezetői és szervezői feladatok összeegyeztetése a családi kötelezettségekkel hosszú távon kimerítőnek bizonyult, különösen akkor, ha a közösségi munka eredménye kevésbé volt kézzelfogható vagy közvetlenül visszacsatolt.

A közösségi alkalmak látogatottsága a 2010-2011-es évekre érezhetően csökkent. A találkozók egyre rendszertelenebbé váltak, és a közösség összetartása nehezebb lett. Válaszként a heti találkozók ritkítását vezették be: kétheti alkalmakban állapodtak meg, amely az ekkor mintegy 20-25 fős tagság számára a szervezők szerint racionális kompromisszumnak tűnt. Ugyanakkor a ritkuló találkozások tovább gyengítették a tagok elköteleződését, és az alkalmak kiszámíthatatlansága („hol van – hol nincs” típusú működés) destabilizálta a közösség ritmusát. A folytonosság megbomlása kérdésessé tette a Mamaklub jövőjét, és ezzel a közösség történetének első szakasza egy átmeneti, bizonytalanabb periódussal zárult.

SZERVEZETI MEGERŐSÖDÉS ÉS KIBONTAKOZÁS

A Mamaklub történetének második szakasza vezetőváltással kezdődött, amikor a közösség irányítását egy új édesanya – a tanulmányban „Anna” néven hivatkozva – vette át. Az interjúalanyok és más közösségi tagok egyaránt karizmatikus és kezdeményező személyiségként jellemzik őt. Saját meghatározása szerint vezetői stílusa autoriter jegyeket is hordoz, ezért tudatosan felkért egy másik édesanyát társvezetőnek, akinek jelenléte mintegy ellensúlyt, kontrollfunkciót jelentett a közösség működésében. Ketten együtt kezdtek bele a korábbi „Baba-Mama klub” átszervezésébe, melynek stratégiai és tartalmi irányvonalai döntően Anna elképzeléseihez kötődtek.

Beszámolója szerint az új közösségi struktúra kialakítása „imában született meg”, és kiemelt szerepet kapott benne a kiszámítható, stabil szervezeti keretek megteremtése. „A struktúra megtart” – fogalmazta meg, és egy metaforával élve így írta le szerepét: „Ha egy közösséget folyóként képzelünk el, akkor a belső szabadság, a dinamika a folyó sodrása, a vezető pedig a meder. Én vagyok a meder.”

Ennek megfelelően az új szakasz egyik első lépéseként fix időpontban – minden héten ugyanazon a délelőttön – tartották meg a közösségi alkalmakat, ezzel biztosítva a kiszámíthatóságot és a részvétel tervezhetőségét. A szervezeti stabilitás mellett a tartalmi struktúra megerősítése is kulcsszerepet játszott. Az új vezető tematikus ciklikusságot vezetett be, amely a közösség által a „szeretet lépcsőinek” nevezett, négy, egymást követő témakör köré épült: Isten, férj, gyerek, én. E rend szerint minden hónapban egy alkalom az istenkapcsolatra, egy a házastársi viszonyra, egy a gyermeknevelés kérdéseire, egy pedig az

anyák önreflexiójára és jóllétére fókuszált (például háztartásvezetési praktikák, feltöltődés, önismeret).

Az egyes témaköröket időszakonként változó felelősök vállalták, akik vagy önállóan készültek az adott témára, vagy meghívtak olyan közösségi tagokat, illetve külső előadókat, akik mélyebb ismeretekkel rendelkeztek a tárgyalt téma területén. A közösségi alkalmak tematikus palettája ennek megfelelően rendkívül gazdaggá vált. Az elmúlt évek során például olyan témák kerültek feldolgozásra, mint az Istenkapcsolat a házastársi kapcsolatban; a családfagyógyító ima; az „Édesanyák imái” mozgalom bemutatása; szülés utáni depresszió; bizalom a nevelésben; gyermekeink szexuális nevelése; vagy arctorna, mint a testi jóllét része.

Ez a tematikus és szervezeti struktúra bevált, és megtartó erejűnek bizonyult. Bár az egyes alkalmakon a részvétel nem volt állandó, a közösség folyamatosan növekedett: egyre több édesanya kapcsolódott be, különösen azután, hogy személyes ajánlások és közvetlen tapasztalatok révén a Mamaklub híre a településen belül és azon túl is terjedni kezdett. Volt, aki a plébánia melletti játszótéren figyelt fel a jó időben kint tartott alkalmakra, mások a „komatál” révén találkoztak először a közösség szellemiségével: olyan édesanyák is kaptak segítséget szülés után, akik még nem voltak a közösség tagjai. A megtapasztalt szolidaritás és a személyes meghívás gyakran ösztönözte őket a csatlakozásra.

A Mamaklub alapvetően nyitott közösségként működött. A találkozók elején rendszeresen elhangzott és elhangzik egy rövid közös ima, amelyben az új tagokért és az édesanyák megszólításáért is imádkoznak, kifejezve azt a vágyat, hogy a közösség „vonzó jelenlétként” legyen jelen mások életében. Bár formálisan nem volt felekezeti megkötés, és jelenleg is van olyan tagja is a közösségnek, aki nem tartja magát vallásosnak, a tapasztalatok szerint tartósan elsősorban azok az édesanyák tudtak elköteleződni a közösség mellett, akik katolikus háttérrel rendelkeztek, ami a közösség erőteljes katolikus gyökereiből és kereteiből természetesen következik.

Digitális infrastruktúra és új közösségi formák

A közösség fejlődésének második szakaszában a strukturális változtatások mellett jelentős fordulópontot jelentett a digitális kommunikáció lehetőségeinek tudatos kiaknázása. Ez az innovációs lépés szintén Anna kezdeményezéséhez köthető, aki létrehozta a Mamaklub saját levelezőlistáját. Ezt ő maga „egy élő közösség élő levelezőlistájaként” jellemezte, utalva arra, hogy nem csupán technikai csatornaként, hanem szimbolikus és gyakorlati kötőerőként is

funkcionál a tagok között. A levelezőlista alapvető funkciója az információáramlás biztosítása volt: itt történik a közösségi alkalmak meghirdetése, a programváltozások jelzése, de emellett folyamatosan zajlik az informális tudás- és segítségcsere is. A tagok olyan mindennapi ügyekben fordulhatnak egymáshoz, mint például könyvek visszajuttatása budapesti könyvtárba, csomagok átvétele, gyermekek szállítása, háztartási vagy gyermekápolási eszközök kölcsönzése, feleslegessé vált tárgyak elajándékozása, vagy közös online rendelések szervezése a szállítási költségek megosztása céljából. Mindezek az aprónak tűnő gesztusok az online térben gyorsan elérhető és megszervezhető segítséggé váltak, erősítve a közösségen belüli szolidaritást és biztonságérzetet.

A komatál-rendszer – vagyis a frissen szült édesanyák számára felváltva készített és szállított étel – szervezése is a digitális infrastruktúra részévé vált: online táblázatokban történik a főzések koordinálása, így minden résztvevő átláthatja, ki mikor és mit főz, és szükség esetén a helyettesítés is gyorsan megoldható. Ez jelentősen növelte a szervezés hatékonyságát és rugalmasságát.

Ezzel az időszakkal párhuzamosan több új, mára már hagyománnyá vált közösségi program is kialakult, a heti baba-mama alkalmak kiegészítéseként. Ezek közül kiemelendő a havi két esti esemény: az egyik imaalkalom, amely a lelki elmélyülést szolgálja, míg a másik egy kötetlenebb, közösségépítő, beszélgetős este, amelyen kizárólag az édesanyák vesznek részt, gyermekek nélkül. Ez a strukturált, mégis személyes légkör lehetőséget teremt az elmélyültebb kapcsolódásra és a közös reflexióra.

A közösség idővel szezonális eseményekkel is bővítette a programkínálatát. Az évindító, a karácsonyi és az évzáró alkalmak mellett a tavaszi és őszi időszakban megrendezett ruha-csereberék mozgatják meg a legtöbb közösségi tagot. Ennek során a tagok tetszőleges mennyiségű gyermek- és felnőttruhát hozhatnak és vihetnek. Ezek az alkalmak mennyiségben és funkcionalitásban gyakran meghaladják a használt ruházati boltok kínálatát, miközben a közösségi gondoskodás és újrahasznosítás példáiként is szolgálnak.

Különösen jelentős szerepet töltenek be a közösség spirituális kohéziójában az egyházi ünnepeket megelőző imaprogramok. Advent idején a tagok egy online felületen keresztül oszthatják meg imaszándékaikat, és minden nap más-más közösségi tagért imádkoznak. Nagyböjtben ez a gyakorlat rituális formát is ölt: a kápolnában kihelyezett teamécsesek mindegyikén egy család neve szerepel, a tagok pedig ezeket elviszik otthonukba, és egész

nagybőjtben imádkoznak értük – miközben a saját családjuk neve is egy másik tag mécsesére kerül.

Az elmúlt években spontán szerveződő események is megjelentek a közösségi életben: közös kirándulások, valamint egy szimbolikus jelentőségű „előszilveszteri buli”, amely kizárólag az édesanyák számára szerveződött. A program különlegességét mutatja, hogy a felkért DJ – ahogyan az egyik résztvevő visszaemlékezett – meglepetten tapasztalta a gyermektelenül, de felszabadultan szórakozó anyák energiáját és összetartozását.

A részvételi dinamika és a közösségi tagság újra szabályozása

A közösségi alkalmakon való részvétel intenzitása és rendszeressége a tagok aktuális élethelyzetétől, családi kötelezettségeitől és személyes beállítódásától függően ebben az időszakban és azóta is jelentős eltéréseket mutat. Az egyik interjúalany kiemelte, hogy kezdetben tudatosan nem vett részt az esti programokon, mivel úgy érezte, hogy számára este a családi jelenlét – a gyermekek és a házastárs mellett – az elsődleges. Elmondása szerint a közösségi élet erősítő és támogató hatása vitathatatlan, ugyanakkor a túlzott részvétel veszélyt hordozhat: „közösségi árvák” maradhatnak a gyerekek, ha a szülők figyelme aránytalanul eltolódik a csoportos programok irányába. Ez szerinte olyan hiba, amely a családi kapcsolatok rovására mehet.

A tagok közösségi részvétele tehát dinamikusan változik, azonban ez nem gyengíti számottevően a csoporthoz való tartozás érzését. A kapcsolódások ugyanis nem merülnek ki a fizikai találkozókban: a levelezőlista, valamint az óvodai, iskolai, plébániai és egyéb helyi közösségi platformok is folyamatos interakciós lehetőséget kínálnak.

A levelezőlista használata az utóbbi években tudatosabb szabályozás alá került. Az újonnan érkezők számára előfeltétellé vált, hogy először egy meghatározott ideig vegyenek részt személyesen az alkalmakon, ezzel jelezve valódi elköteleződésüket. Csak ezután kerülhetnek fel a levelezőlistára. Ennek oka, hogy korábban előfordult: egyesek csupán az adok-veszek lehetősége miatt iratkoztak fel, anélkül, hogy ténylegesen be akartak volna kapcsolódni a közösségi életbe.

A taglista karbantartása szintén rendszeressé vált: évente egyszer Anna felkéri a tagokat, hogy jelezzék, továbbra is szeretnének-e a listán maradni. Az inaktív vagy kizárólag online jelenlévő tagok így fokozatosan kikerülnek, biztosítva, hogy az online felület is a csoport ténylegesen aktív tagjainak kommunikációs tere maradjon. E tudatos szervezési és szabályozási lépések

jelentős fellendülést eredményeztek a Mamaklub életében, és egyre több új tag csatlakozott. Ez a dinamikus bővülés ugyanakkor új kihívásokat és egy új korszakhatárt is hozott a közösség történetében.

GENERÁCIÓS ÁTRENDZŐDÉS ÉS DIFFERENCIÁLÓDÁS

2018-ra, amikor Anna és egymást válva több társa már körülbelül hat éve vezették a közösséget, világosan kirajzolódott a közösségi életben egy új szakaszhatár. A korábbi strukturális és tematikus megújulás gyümölcsei beértek, a közösség létszáma és aktivitása nőtt, ám ezzel párhuzamosan új típusú kihívások is megjelentek.

A közösségi tagok közül többen úgy érezték, hogy élethelyzetük és igényeik megváltozásával eltérő tematikus fókuszokra vágynak. A „Baba-Mama klub”-ba időközben újonnan belépő édesanyák jellemzően a szülés utáni időszak élményeit élték meg, míg a „kezdeti generáció” gyermekei időközben iskoláskorúvá, kamasszá váltak. A kialakuló különbségek nem annyira a résztvevők életkorában, mint inkább gyermekeik életciklusában mutatkoztak meg, és ennek megfelelően a témák iránti érdeklődés is jelentősen kezdett eltérni. Míg a kisgyermekes anyák a korai anyaság kihívásaira, nevelési kérdésekre és gyakorlati támogatásra fókuszáltak, addig a nagyobb gyermekeket nevelő tagok egyre kevésbé érezték relevánsnak az ismétlődő tematikákat, amelyeket már korábban részletesen feldolgoztak.

A növekvő létszám emellett új szociális határokat is létrehozott. Több, régóta aktív tag jelezte, hogy már nem képes újabb és újabb ismeretségeket mélyebb szinten kiépíteni, az intimitás és a bizalmi kapcsolatok határai elérték telítettségük pontjukat. Ez a tapasztalat szintén erősítette az igényt a strukturális differenciálódás irányába. Anna maga is hasonló érzésekről számolt be. Bár ekkor is még volt kisgyermek, elmondása szerint érdeklődése már más irányba fordult. Mint megfogalmazta: *„A Baba-mama klub témái már nem az enyéim.”* Tudatosan törekedett arra, hogy visszavonuljon a vezetői szerepből, felismerve, hogy markáns személyisége és formáló jelenléte akadályozhatja egy új vezető kibontakozását. Úgy vélte, hogy valódi vezetőváltás csak akkor valósulhat meg, ha ő maga is kilép az operatív működésből. Bár meggyőződése szerint az általa kiépített struktúra önmagában is fenntartható, döntése mégis jelentős érzelmi és szervezeti turbulenciát idézett elő, amelyet egy közösen szervezett, konfliktusokat oldó beszélgetés keretében kellett rendezni.

Anna visszalépésével párhuzamosan megtörtént a közösség belső differenciálódása: létrejött két, tematikailag és szervezetileg is elkülönülő alcsoport. Az idősebb gyermeket nevelő édesanyák önálló csoportot hoztak létre, akik jellemzően esti időpontokban találkoztak – részben azért, mert többen közülük ekkor már visszatértek a munkaerőpiacra, így napközben nem tudtak részt venni a találkozókön. Ezzel párhuzamosan a kisgyermeket nevelő, otthon tartózkodó édesanyák továbbra is a Baba-Mama klub délelőtti alkalmain kapcsolódtak egymáshoz. Ezzel vált a két csoportot együttesen jelölő megnevezéssé a „Mamaklub” kifejezés, melynek alcsoportjai lettek a „Baba-Mama klub” és az idősebb korcsoportú édesanyák csoportja.

A korábban kialakított közös programok közül több továbbra is összekötő kapocsként működött a két alcsoport között: így például az esti imaalkalom és a kötetlenebb „lazulós est”, valamint a komatál-szolgálat, a ruha-csereberék és az ünnepi imaláncok (Advent és Nagyböjt idején), az évnyitó és évzáró alkalmak továbbra is a teljes közösséget érintették.

A délelőtti működő Baba-Mama kör azonban Anna távozását követően egy átmeneti időszakba lépett. A korábban kialakult, világos vezetői struktúra megbomlott, és a következő években több édesanya váltotta egymást a csoport koordinálásában. Ez a változékonyság átmeneti szervezeti gyengeséget eredményezett, de idővel újra stabilizálódott a működés: mára ismét egy jól szervezett, elkötelezett vezetői csapat irányítja a csoportot, amely a korábbi struktúra megőrzésére és Anna egyik legfontosabb szellemi örökségének – „Isten ne maradjon ki” – érvényesítésére törekszik.

MÁSODIK GENERÁCIÓS DIFFERENCIÁLÓDÁS ÉS A KÖZÖSSÉGI SZERKEZET HÁROMPÓLUSÚVÁ VÁLÁSA

A Mamaklub közösségi történetében megfigyelhető generációs átmenetek mintázata 5-6 évente ismétlődő szerkezeti átrendeződéseket hozott magával. A 2018 körül bekövetkezett első szétválást követően – mely az édesanyák élethelyzetei és a gyermekeik életciklusa alapján differenciálódott két alcsoporttá – egy újabb strukturális átalakulásra került sor, közel hat évvel később. Ennek eredményeként ma már a Mamaklub három jól elkülönülő, de egymással kapcsolatban álló alcsoportra tagolódik.

- Az első csoport a „Baba-mama klub”, amely hetente egy délelőtti alkalommal találkozik a plébánia közösségi termében. Ide azok az édesanyák tartoznak, akik otthon tartózkodnak kisbabáikkal, kisgyermekikkel.
- A második csoport az idősebb generációt képviseli: azok az anyák, akiknek gyermekei már iskoláskorúak, középiskolások vagy akár felnőttek. A csoportot alkotó édesanyák közül mára már többen nagymamák is lettek. Ők jellemzően esti alkalmakon vesznek részt.
- A harmadik alcsoport egy újonnan létrejött kezdeményezés eredménye, amely a két korosztály közötti „átmeneti” életszakaszhoz tartozó édesanyákat tömöríti. Ez a kör jelenleg még kísérleti szakaszban van, és jelen tanulmány megírásakor csupán egy éve működik.

Az utóbbi csoport vezetőjével készült interjú alapján világossá vált, hogy a tagok hasonló belső folyamaton mentek keresztül, mint a közösség korábbi szétválásakor. Többeknél a legkisebb gyermek is elérte az óvodáskort, és az anyák vagy visszatértek a munkaerőpiacra, vagy már nehezebben találták meg a helyüket a délelőtti Baba-Mama klub keretei között, mivel gyermekeik nélkül már idegenül érezték magukat az adott tematikus környezetben. Bár továbbra is értékelték a közösségi keretet, saját élettémáik és igényeik már más irányba mutattak.

A csoport két édesanya vezetésével jött létre, és első évét „próbaévként” értékelik. A kihívások közé tartozik, hogy a tagok élethelyzete egyfajta átmeneti szakaszt jelent: gyermekeik már nem teljesen kisgyermekek, de még erősen igénylik a szülői jelenlétet, különösen az esti órákban. Így sokak számára nehézséget jelent a részvétel logisztikai és érzelmi megszervezése. Ennek ellenére kialakult egy rendszeresen jelenlévő magcsoport, amely folyamatosan számon tartja a kimaradó tagokat, bízva abban, hogy a következő időszakban többen tudnak majd kapcsolódni az alkalmakhoz.

A közösségi kommunikációs rendszer, különösen a levelezőlista, szintén adaptálódott az új struktúrához. Jelenleg minden tag szerepel a „nagy Mamaklub” közös listáján, és egyidejűleg valamelyik alcsoport specifikus levelezési listáján is, így biztosított a több szintű információáramlás és kapcsolattartás.

Érdekes közösségi jelenség, hogy léteznek olyan tagok is, akik egyik alcsoporthoz sem tartoznak szorosan. Őket – Anna megfogalmazása szerint – „lebegő tagokként” írhatjuk le. Ezek az édesanyák továbbra is aktív részesei a közösségnek, sok kapcsolódásuk van, alkalmanként részt vesznek egy-egy eseményen, de rendszeres jelenlétük nem kötődik egyik

szervezeti alegységhez sem. Azonban ők is jelen szoktak lenni a korábban már említett, teljes közösséget megmozgató három nagy, évente megrendezett eseményen: az évindító, karácsonyi és évzáró alkalmakon, amelyekre általában a mintegy százfős közösség legnagyobb arányban gyűlik össze. Ilyenkor lehetőség nyílik az éves tervekről, tapasztalatokról és belső helyzetekről való megosztásra, valamint egymás bátorítására a közösségi elköteleződés megújításában.

A jövőre vonatkozóan a közösség nem rendelkezik formális, hosszú távú stratégiával. A tagok körében ugyanakkor továbbra is erős a motiváció a közösség fenntartására és a folytonosság biztosítására, beleértve az új tagok bevonását is. A közösség történetében visszatérő minta, hogy bizonyos időszakokban – mintegy ötéves ciklusokban – átalakulások és strukturális feszültségek jelennek meg, amelyekből eddig minden esetben megújulás és fejlődés következett.

A jelenlegi célkitűzések között szerepel, hogy az alkalmak továbbra is értékes és tartalmas programot kínáljanak a tagok számára, valamint megerősítsék az esti imaalkalmat, amely az elmúlt időszakban a legalacsonyabb részvételi arányt mutatta.

Arra a kérdésre, hogy látják-e a közösség formális szervezetté válásának lehetőségét, a megkérdezettek határozottan nemleges választ adtak. Véleményük szerint ilyen irányú átalakulásra csak akkor lenne szükség, ha olyan programokat szeretnének megvalósítani, amelyek pénzügyi forrást és hivatalos szervezeti háttérrel igényelnének. Jelenleg azonban sem ambíció, sem kapacitás, sem igény nem mutatkozik erre. Meggyőződésük szerint az informális közösségi forma jobban szolgálja a Mamaklub alapvető céljait és szellemiségét.

A KÖZÖSSÉG HATÁSA A RÉSZTVEVŐKRE ÉS A TÁGABB KÖZÖSSÉG ÉLETÉRE

A vizsgált közösségi kezdeményezés – a „Mamaklub” – elsősorban az érintett édesanyák támogatását célozza meg, azonban hatása túlmutat a közvetlen résztvevők körén, és jelentős szerepet tölt be az agglomerációs település lokális társadalomszerkezetének alakulásában is.

Bekapcsolódás az új lakóhely társadalmi életébe

Az interjúalanyok közül többen is kiemelték, hogy az új lakóhelyre való beköltözés kezdeti időszaka izolációs élményekkel járt. A városi közeghez képest fragmentáltabb társadalmi viszonyok, valamint az agglomerációs települések nyári kiüresedettsége különösen nehezíti a társas kapcsolatok kialakítását. Egy frissen beköltözött édesanya elmondása szerint a

nyári időszakban „szinte kiürültnék” érezte a települést, amely magányérzetet és bizonytalanságot váltott ki benne az új lakóhely hosszú távú alkalmasságát illetően. A Mamaklubhoz való gyors csatlakozás azonban segítette a beilleszkedését, és lehetővé tette számára, hogy már az első hónapokban aktív résztvevője legyen a helyi társadalmi életnek. Mások szintén hasonló élményekről számolnak be:

„Nagyon jó érzés volt, hogy frissen ide költözöttként, első gyermekes anyukaként befogadtak a helyi anyukák. Azóta is nagyon jó érzés, hogy sok mindenben számíthatok rátok, hogy nem érzem magam egyedül itt.”³

Kiemelkedő szerepe van az úgynevezett *komatál*-rendszernek, ami nem csupán fizikai támogatást jelent, hanem fontos szimbolikus gesztus is, amelyen keresztül a közösség elismeri és integrálja az új anyákat. Az interjúk tanúsága szerint sokan a komatál révén találkoztak először személyesen a közösség tagjaival, s ez a kapcsolatfelvétel oldotta a gyermekágyi időszak zártságát és társas izolációját is.

Egyéni szinten megélt pszichoszociális erőforrások

A közösségi részvétel motivációi között gyakran jelenik meg a mindennapi rutinból való kiszakadás és a szolidaritás élménye. Egy résztvevő az alábbi szavakkal írta le tapasztalatait:

„Jó a saját dolgokból egy kicsit kilépni, kitekinteni a hétköznapi mókuskerekéből, és egymásnak is segíteni. Olyan emberekkel tudok így együtt lenni, akikkel közös az alap, és akikkel jól érzem magam.”⁴

Anna a következő kulcsfogalmakkal jellemezte a Mamaklub funkcióját: *„segítségnyújtás, megtartó erő, nyitottság, feltétel nélküli bizalom”*. Ezek olyan pszichoszociális erőforrások, amelyek az anyai szerepben megélt kihívásokat ellensúlyozzák, és elősegítik a személyes reziliencia kialakulását.

Mindezeket támasztják alá a megkérdezett tagok is, akik így vallanak arról, hogy mit jelent számukra a Mamaklub:

„Szerető, elfogadó közösség, ahol hasonló cipőben járunk, megértjük és segítjük egymást.”

„Biztos háttér, segítő közeg, lelki támogatás.”

„Anyaságban, női sorsban sorsközösség Isten előtt és a körülvevő emberek között.”

³ Részlet a Mamaklub egyik tagjával készült beszélgetésből.

⁴ Részlet a Mamaklub egyik tagjával készült beszélgetésből.

„Második családom, második otthonom. Sokat jelent számomra, egy közösség melyen keresztül kötődöm Istenhez. Állandó körforgás, vagyis mások segítése és én is segítve vagyok. Itt érzem, hogy hasznos vagyok.”

„Rengeteg mindent: közösség, megtartó erő, fejlődés, példamutatás, tanúságtétel, ima, segítség...”⁵

Kollektív aktivitás és plébániai integráció

A Mamaklub közösségi aktivitásai fokozatosan integrálódtak a tágabb plébániai struktúrába is. A legjelentősebb kezdeményezés a plébániai családos tábor, amely 11 évvel ezelőtt kifejezetten a Mamaklubhoz tartozó családok számára jött létre. Az évek során a résztvevői kör fokozatosan bővült: először a „férfisátor” tagjai és családjaik csatlakoztak (ahol volt bőven átfedés a családok között), majd a plébános hirdetése nyomán a tágabb hitéleti közösségből is érkeztek résztvevők. A negyedik évtől kezdődően a plébánia anyagilag is támogatta a tábort, amely ezzel hivatalosan is plébániai rendezvénné vált. Mind a szervezői kör, mind a résztvevők jelentős hányada ugyanakkor továbbra is a Mamaklubhoz kötődik, amely így közvetett módon is fenntartja a rendezvény közösségi alapjait.

Karitatív dimenziók és külső kapcsolódások

A klub további fontos küldetése a ruha csere-bere akció, amely nemcsak a tagok közötti szolidaritás egyik formája, hanem karitatív célokat is szolgál: a megmaradt ruhákat rászorulókhoz juttatják el, vagy a „Sulizsák” kezdeményezéshez csatlakozva a helyi óvodát támogatják velük. A kezdeményezés időszakosan nyitottá vált a plébánia egész közössége számára is, azonban a nagymértékű érdeklődés és ruhamennyiség logisztikai kihívásokat vetett fel, így a teljes nyitottság nem bizonyult hosszú távon fenntarthatónak.

Kapcsolathálózati beágyazottság és informális társadalomszervező szerep

A Mamaklubhoz tartozó anyák gyakran betöltenek aktív szerepet más, helyi szerveződésekben is, különösen a katolikus iskola szülői munkaközösségében és a plébánia egyéb programjaiban. E közösségi átfedések a helyi társadalom kohézióját erősítik, és multiplikátor-hatást eredményeznek: a Mamaklubban megélt bizalom és együttműködés mintái más társadalmi terekbe is átvihetők.

⁵ Részletek a Mamaklub tagjaival készült beszélgetésekből.

A közösség szimbolikus vonzereje és hatása a beköltözésekre

Egy kevésbé várt, ám annál érdekesebb hatás, hogy a Mamaklub jó híre már a településválasztásban is szerepet játszik. Az interjúalanyok szerint az elmúlt években több olyan család is a település mellett döntött, akik előzetesen hallottak a közösség értékalapú működéséről és aktív szülői közegéről. Ez a hatás elsősorban a hasonló társadalmi-demográfiai csoportokat érinti: fiatal, többnyire értelmiségi háttérű, kisgyermekes, katolikus értékrendet valló családokat.

ÖSSZEGZÉS

A Mamaklub több mint tizenhat éves története betekintést nyújtott abba, hogyan alakul ki, fejlődik és alkalmazkodik egy informális vallási közösség a mai magyar társadalmi kontextusban. A közösség működése kiváló példája annak, ahogyan Robert Putnam (2000) társadalmi tőke-elmélete a gyakorlatban is megnyilvánul, hiszen a mintegy száz édesanya körül szerveződő, sűrű kapcsolatháló messze túlmutat a közvetlen résztvevőkön, közvetetten több száz családtagra gyakorol hatást, és szerepet játszik az agglomerációs település társadalmi kohéziójának erősítésében. Ez az externália-hatás jól megfigyelhető az előzőekben tárgyalt kezdeményezésekben, mint a plébániai családok tábor, amely a Mamaklub kezdeményezéseként indult, majd fokozatosan a tágabb közösség részévé vált, miközben James Coleman (1988) társadalmi tőke elméletének három komponense – a kötelezettségek és elvárások rendszere a komatál-szolgálatban, az információs csatornák a levelezőlista és a digitális infrastruktúra révén, valamint a normák és szankciók informális működése a taglista tudatos karbantartásában – egyértelműen azonosítható a közösség mindennapi működésében.

Pierre Bourdieu (1986) tőkeelméletének különböző formái is jól nyomon követhetők: a közös katolikus hit, mint kulturális tőke, vitathatatlan és tudatosan főszerepet játszik a közösségi identitás meghatározásában, a társadalmi tőke pedig nemcsak a tagok közötti támogató kapcsolatokban nyilvánul meg, hanem olyan gyakorlati előnyökben is láthattuk, mint a közös online rendelések vagy a ruha-cserebere események, míg a szimbolikus tőke szerepe ott volt tetten érhető, ahogy a Mamaklub híre idővel olyan vonzerőt képvisel, amely befolyásolni kezdte egyes családok településválasztását is. Ez a többrétű tőkestruktúra pedig szorosan összefügg a tönnies-i Gemeinschaft karakterisztikáival (2001), amelyek egyértelműen

felismerhetők a közösség működésében: a személyes kapcsolatok, közös értékek és érzelmi kötődések központi szerepe végigvonul a közösség történetén, megnyilvánulva többek közt azokban a „közös megküzdési helyzetekben” is, amelyek – mint például az egyik tag súlyos betegsége – kollektív megerősítő élménnyé váltak.

Az anyaság közös tapasztalata további kohéziós faktorként volt azonosítható, amit a közösség tematikus felépítése is jól feltár, tekintve, hogy a „szeretet lépcsői” (Isten, férj, gyerek, én) ciklikus rendszere olyan témákat ölel fel, amelyek kifejezetten az anyai identitás és a vallási hovatartozás metszéspontjában helyezkednek el. Így vált a Mamaklub története Robert Wuthnow (1994) támogató csoportokról szóló megfigyeléseinek élő példájává. Az előbbiekben bemutatott, a modern társadalom fragmentációs tendenciáira adott válaszként működő közösség valóban az önkéntes részvétel, a kölcsönös támogatás és a személyes megosztás elvein alapul, ugyanakkor esettanulmányom azt is megmutatja, hogy ezek az informális közösségi formák idővel saját strukturális kihívásokkal szembesülnek, amelyek kezelésében Mark Granovetter (1973) gyenge és erős kötések elmélete bizonyul relevánsnak. A közösség belső kohézióját biztosító erős kötések a rendszeres résztvevők között alakultak ki, míg az új tagok bevonása (lásd komatál-szolgálat) gyakran gyenge kötésekön keresztül történt, és a beköltöző családok integrációjában játszott szerep egyértelműen aláátamasztja a közösség társadalomszervező funkcióját. Az esettanulmány talán legérdekesebb tanulsága azonban az, ahogyan a Mamaklub megvalósította azt az egyensúlyt, amelyet Nancy Ammerman (2003) a sikeres vallási közösségek jellemzőjeként azonosít: rugalmasan reagált tagjai változó igényeire, miközben megőrizte alapvető identitását, amit jól mutat, hogy a generációs átrendeződések és differenciálódások, amelyek 5-6 éves ciklusokban ismétlődnek, nem a közösség széthullásához, hanem szerkezeti megújulásához vezettek. A három alcsoport kialakulása kreatív megoldásként jelentkezett arra a kihívásra, hogy a tagok élethelyzetének változásával igényeik is módosulnak, míg a „lebegő tagok” kategóriája azt mutatja, hogy a közösségi hovatartozás nem feltétlenül igényel állandó, intenzív részvételt – ami tovább árnyalja a társadalmi tőke hagyományos értelmezését.

A Mamaklub esete így rávilágít arra, hogy az informális vallási közösségek jelentősége túlmutat a közvetlen résztvevőkön, és fontos szerepet töltenek be a civil társadalom újratermelésében, főleg ott, ahol a hagyományos közösségi struktúrák gyengülnek, mint az agglomerációs

térségekben, ahol a mobilitás és az urbanizáció következményei máshol is hasonló kihívásokat vetnek fel.

A vallási keretezés szerepe sem pusztán szimbolikus, hiszen a közös hitbeli meggyőződés olyan stabil alapot teremt, amely lehetővé teszi a közösség számára a túlélést a szerkezeti változások és a vezetőváltások idején. Ehhez járul hozzá egy olyan karizmatikus vezető szerepe, aki nagy és előre vivő hatással van a közösség szerveződésére, ugyanakkor képes volt olyan struktúrák kialakítására, amelyekkel nem láncolja saját személyéhez a közösség létét, hanem annak hosszú távú fennmaradását alapozza meg.

Végül, a Mamaklub története azt is megmutatja, hogy az informális közösségi szerveződés nem feltétlenül jelent szervezetlen vagy strukturálatlan működést: a közösség sikere nagyrészt annak köszönhető, hogy idővel kialakította azokat a szervezeti kereteket és szabályokat, amelyek biztosítják a kiszámíthatóságot és a folytonosságot – anélkül azonban, hogy elvesztette volna rugalmasságát és befogadó jellegét.

IRODALOM

- Ammerman, Nancy T. (2003): Religious identities and religious institutions. In. Dillon, Michelle (ed.): *Handbook of the sociology of religion*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 207-224.
- Bourdieu, Pierre (1986): The forms of capital. In Richardson, John G. (ed.): *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood Press, pp. 241-258.
- Coleman, James Samuel (1988): Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94(Supplement), S95–S120. DOI: <https://doi.org/10.1086/228943>
- Granovetter, Mark (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360-1380. DOI: <https://doi.org/10.1086/225469>
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Tönnies, Ferdinand (2001): *Community and civil society*. Transl. & ed. by Jose Harris. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wuthnow, Robert (1994): *Sharing the journey: Support groups and America's new quest for community*. Free Press.